

Araştırma Makalesi / Research Article

CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR KÜTAHYA ŞEHRİNİN GELİŞİM SÜRECİ*

Arif KOLAY¹

Öz

Kütahya Anadolu'nun kadim şehirlerinden biridir. Milattan önceki dönemlerde kurulan şehir Roma devrinde önemli iskânlarla sahne olmuş, Bizans döneminde dini ve ticari merkez haline gelmiş ve önemini artırarak devam ettirmiştir. Bizans imparatorları şehre hâkim yüksek tepe üzerinde Kütahya Kalesi'nde sur ve burçları inşa etmişlerdir. Türklerin, 1071 tarihi ile Bizans'ı kesin olarak yenilgiye uğratarak Anadolu'yu yurt tutmaya başlamasından sonra 1075-1078 yılları arasında da Kütahya'nın fethi gerçekleşmiştir. Fetihten sonra gerek Germiyanogulları gerekse Osmanlılar döneminde şehir mamur hale getirilmiştir. Çalışmada M. Ö. XIII. Yüzyılda Frigler döneminden itibaren başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar Kütahya'nın şehircilik ve çevre açısından gelişim süreci ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, şehirleşme, çevre, gelişme

DEVELOPMENT PROCESS OF THE CITY OF KÜTAHYA UNTIL THE REPUBLIC PERIOD

Abstract

Kütahya is one of the ancient cities of Anatolia. The city, which was founded in the pre-Christian era, witnessed important settlements in the Roman period, became a religious and commercial center in the Byzantine period and continued to increase its importance. Byzantine emperors built walls and bastions in Kütahya Castle on the high hill overlooking the city. The conquest of Kütahya took place between the years 1075-1078, after the Turks defeated Byzantium in 1071 and started to keep Anatolia as their homeland. After the conquest, the city was prosperous during both the Germiyanogulları and Ottoman periods. In the study, XIII BC. The development process of Kütahya in terms of urbanism and the environment will be discussed starting from the Phrygian period in the XVIII century until the Republican period.

Keywords: Kütahya, urbanization, environment, development

* Bu çalışma Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın 2020 yılında basılmasını planladığı "Türkistan'dan Anadolu'ya Çevre ve Şehircilik" adlı eserde Kütahya ili için hazırlanmış bölümün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ORCID:0000-0002-9315-1208
Başvuru Tarihi (Received): 05.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Eski kaynaklara göre, Kütahya'nın Antik çağdaki ismi, "Kotys'in şehri" anlamına gelen Katiaieion'dur (Strabon, 2000: 81)². Kotys, Trakya'da yaşayan Odrisler'dendir. M.S. 38 yılında Romalılar tarafından komutan olarak Anadolu'ya gönderilmiştir. Eski kaynaklarda Kütahya'dan M.Ö. VI. yüzyıllarda yaşayan Ezop'un memleketi olarak bahsedilir. Katiaieion ismi Hellenlerce kullanılan şeklidir. Kelimenin sonunda Hellen dilinin "-yeri" anlamındaki takısı olan "-eion" veya "-ion" eki vardır. Dolayısıyla şehrin ismi "Kotys tapınağı" anlamına gelmektedir. Katiaieion isminin temel sözcük aynı kalmak şartıyla farklı dönemlerde Kotyaion, Kotiaion, Kotyaeion, Cotyaeium, Cotyaeum ve Cotyaeium gibi biçimlerde de kullanıldığı olmuştur (Bayartan, 2003: 59). Kütahya adı ise bahsedilen eski isimlerden bozmadır. Kütahya şehri başlangıçta kalenin olduğu yerde kurulmuştur. Daha sonra hisar denilen ve kaleyi içine alan bölge ile Acem Dağı ismi verilen dağın eteklerinde kurularak yanlara ve ovaya doğru genişlemiştir (Uzunçarşılı, 1932: 7).

1. Kütahya'nın Konumsal Niteliği ve Türk Hâkimiyeti Öncesi Durumu

Kütahya, Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde bulunur. Bu bölüm, İç Anadolu Bölgesi ile Asıl Ege bölümü arasında bir eşik durumundadır. Kütahya ve çevresi, gerek beşeri coğrafya şartları gerek fiziki ve iktisadi coğrafya şartları açısından Ege, Marmara ve İç Anadolu Bölgeleri arasında bir geçiş teşkil eder. Bu üç bölgeden birine doğrudan doğruya bağlantı yoktur. Kütahya ve çevresi iklim şartları bakımından her üç bölgenin de özelliklerini taşır (Dönmez, 1981/1982: 1).

Şehirlerin kurulu olduğu alanla ilgili her zaman topografyanın büyük etkisi olmuştur. Özellikle önceki devirlerde şehirlerin kuruluşunda savunmaya uygun bir alana sahip olma özelliği hep aranmıştır. Kütahya'da da durum böyledir (Boz, 2014: 34). Hisarteppe üzerinde kurulmuş olan şehir (Gökbilgin, t.y.: 1118), savunma açısından önemli bir fonksiyonu uzun yıllar boyunca yerine getirmiştir. Nitekim şehre özel bir fonksiyon kazandıran bu durum; şehrin yerleşme sahasıyla da doğrudan ilişkilidir. Bu açıdan bakıldığında, şehrin Hisarteppe üzerinde kuruluşunun en önemli sebeplerinden birisinin savunmaya elverişli bir alan olması sebebiyle olduğu görülecektir (Bayartan, 2003: 187).

Yerleşme sahası ile ilgili söylenilmesi gereken diğer bir husus da şehrin ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve şehir halkının beslenebilmesinde öneme sahip bir hayat sahasının gerekliliğidir. Kurulduğu tepenin önünde uzanan verimli Kütahya ovası, şehrin bu konudaki gereksinimlerine eskiden beri cevap veren bir alan olmuştur. Bunun yanında şehrin kurulmuş olduğu alanın güneyinde bulunan Acem (Yellice) Dağı'ndan ovaya doğru inen zengin karstik yeraltı suları ve kaynakları şehrin hayatiyetinin devamında önemli bir yer teşkil eder (Bayartan, 2003: 187). Hem savunmaya uygun hem de arazisi verimli bir coğrafi mevkie sahip olan eski Kütahya, diğer bölgelerden gelen birçok yolla düğüm noktası teşkil ederek, gelişmiştir.

Kütahya ili sınırları dâhilinde kalan topraklarda yerleşen ve ismi bilinen en eski kavim Frigler'dir. M. Ö. XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da yaşadığı anlaşılan, fakat M.Ö. VIII. yüzyılda daha etkin hale gelen Frigler, Ege göçlerinden sonra Anadolu'nun siyasi güçlerinden birisi olmuştur (Bülbül, 2009: 79).

Frigler zamanda önemli bir konuma sahip olan Kütahya ise Phrygia Epictetus (Küçük Frigya) adı verilen bölgede bulunmaktadır. Küçük Frigya'nın sınırları yaklaşık olarak kuzeyde Sangaryus, doğuda Galat, batı ve güneyde ise Lidya şehirlerine ulaşmaktadır (Uzunçarşılı, 1932: 1). Strabon, Geographika adlı eserinde Kütahya'yı Friglerin önemli şehirleri arasında saymaktadır. Şehrin ilk kuruluşu M.Ö. XI. yüzyılda bugünkü Kütahya Kalesi'nin bulunduğu ovaya hâkim tepe üzerindedir. Bilindiği üzere Antik devirde şehirler ve kaleler yüksek tepeler üzerinde kurulmaktadır. Frigler de Larisa adını verdikleri şehirlerini yüksek ve hâkim tepelere inşa etmişler, şehirlerinin etrafını sağlam

² Strabon eserinde Katiaieion'u Frigya Epiktetos'un kentlerinden biri olarak zikretmektedir.

surlarla çevirmişlerdir (Tulay, 1981/1982: 54). Frigler kültür ve sanat alanında da oldukça ileri gitmiştir. Kahramanlarını hayvanlardan oluşturarak, insanlara ders vermek amacı güden masallarıyla³ büyük ün kazanan Ezop da milattan altı yüzyıl önce Firigya’da doğmuştur (Derdiyok, 2003: 2; Yeşil, 1937: 6; Uzunçarşılı, 1932: 7).

M.Ö. VI. yüzyılın sonlarına doğru Lidyalıların eline geçen Kütahya hemen akabinde Pers hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. IV. yüzyılda ise İskender, Anadolu’yu geçerek Frigya Devleti’ni ve Persleri ortadan kaldırmıştır. İskender’in ölümünden sonra ise bölgede Bitinya ve Bergama krallarının idaresi hâkim olmuştur (Tulay, 1981/1982: 55).

Roma devriyle birlikte Kütahya hem merkez hem de çevresi gelişmeye başlayarak en parlak dönemlerinden birisini yaşamıştır. Mesela günümüzde Kütahya’nın ilçesi olan Çavdarhisar’da olan ve Frig devirlerinden itibaren önemli iskânlara sahne olan Aızonai, Roma devrinde de önemli iskân merkezi olarak dikkati çekmektedir. Roma döneminde şehrin sınırları son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılarda çıkan buluntulara göre belirlenebilmektedir. Kale çevresine yakın Yeni Mahalle kazısında çıkan kırık lahit (Herakles Lahdi) ve Kemer Hamamı yanındaki temel kazısından çıkan sunak ve taş yapılar bu dönem yerleşmelerinin de kale ve çevresinde olduğu ihtimalini akla getirmektedir (Tulay, 1981/1982: 55).

Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)* başlıklı çalışmasında, Bizans kentlerini fiziki yapı olarak “çok-parçalı kent” ve “kale-kent” olmak üzere çeşitli kategorilere ayırmıştır. Çok-parçalı kent, antik bir kentin yerleşme alanı üzerinde konumlanmış küçük ve birbirlerinden kopuk köy olarak adlandırabileceğimiz yerleşme alanlarından oluşur. Bunların kendilerine ait küçük mezarlıkları ve genellikle de ibadethane amacıyla yapılan birer kiliseleri vardır. Ayrıca insanların günlük ihtiyaçlarını karşılayan birkaç imalatçı da bulunur. İskân edilmeyen bazı kesimlerinde ve çevresinde de tarımsal alanlar yer alır.

Kale-kent modeli kentlerde ana özellik, yerleşme alanının çok büyük bir bölümünün sur içinde oluşudur. Kütahya’da ise surun çevrelediği alan küçüktür ve genellikle bir iç kale vardır. İç kale daha çok idari ve askeri bir işlev görür. Çok-parçalı kentin aksine, kale kentte ticaret alanının daha örgütlü bir nitelikte olduğu söylenebilir. Kotyaion (Kütahya) da kale-kent olarak değerlendirilmektedir (Tanyeli, 1987: 20-21).

Roma devrinde önemli iskânlara sahne olan Kütahya ve çevresi, Bizans döneminde dini ve ticari merkez haline gelmiş ve önemini artırarak devam ettirmiştir. Bizans imparatorları şehre hâkim yüksek tepe üzerinde Kütahya Kalesi’nde sur ve burçları inşa etmişlerdir (Tanyeli, 1987: 91-93)⁴. Kütahya Kalesi’nin Yukarı Hisar olarak adlandırılan kısmı Bizans döneminden kalmadır. Burada bir de kilise inşa edilmiştir (Yeşil, 1937: 8). Bizans döneminde Kütahya piskoposluk merkezi haline gelmiştir (Tulay, 1981/1982: 57).

Kaleyle tahkim edilen yerleşim alanlarında genellikle şehrin ilk nüvesini kaleler oluşturmaktadır. Kaleler, eskiden beri çevreye hâkim tepeler üzerinde inşa edilmiştir. Bundan dolayı kaleler, çeşitli doğal ve beşerî olaylara karşı bir korunma yeri, saldırılara karşı bir savunma yeri, halkın ve

³ Ezop Masalları, önceleri manzum olarak anlatılmış daha sonraları yazıya geçirilmiş didaktik ürünlerdir. Bu masallar, insanlara toplumsal düzen içerisinde mutlu yaşama yollarını göstermeye çalışır, ahlâkî değerleri benimsetme amacını güder. Kaynaklarda fabl türünün kurucusu olarak anılan Ezop, bir halk ozanı rolünü üstlenerek toplumun belleğinde birikmiş olanlarla birlikte kendi deneyimlerini ve gözlemlerini dile getirmiştir.

⁴ Türk fethi öncesinde Bizans Kotyaion’unun (Kütahya) harabe halinde olduğu sanılır. Kente bu dönemden kalmış tek yapı kaledir. Büyük olasılıkla, IX. yüzyılda yapılmaya başlanmış ve sürekli olarak onarım görmüş olan kalenin önceleri iki kat surdan oluştuğu, sonraki dönemlerdeyse yeni burçlar eklenerek tek katlı hale getirildiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla surların çift kat olarak yapımı IX. yüzyılda gerçekleşmiştir. XII. yüzyılda, yani Türk fethinin hemen öncesinde, surlar yeni burçlar eklenerek tek katlı hale getirilmişlerdir. Selçuklu ve Germiyanoglu dönemlerinde iç kale ve kalenin aşağı kente açılan girişi önüne bir hisar inşa edilmiştir. Daha sonra da Fatih Sultan Mehmed döneminde yukarı kaleye kuzeyden eklemeli bir aşağı kale kesimi yapılmıştır.

yöneticilerin bir araya geldikleri bir toplanma yeri ve önemli kararların alındığı bir yönetim merkezi gibi fonksiyonları üstlenmişlerdir. Kütahya şehrinde ilk yerleşim alanının bugünkü kalenin bulunduğu mevki olduğu düşünülmektedir. Kütahya Kalesi, Kütahya şehrinin yerleşme tarihi açısından en eski yapısı konumundadır (Bayartan, 2003: 194).

Kütahya Kalesi, Antik devirler başta olmak üzere Roma, Bizans, Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı dönemlerinde aktif olarak kullanılmıştır. Kütahya şehri ile ilgili bilgileri farklı dönemlerde şehri ziyaret eden Kutbeddin el-Mekki, Fazlullah el-Ömeri, Charles Texier gibi seyyahlardan öğrenmekteyiz. Kütahya'dan geçen bütün seyyahların kale ile ilgili üzerinde durdukları en önemli ayrıntı bağlık, bahçelik ve şehre hâkim olmasının yanında burçlarının sıklığı ve sarp yamaçlar üzerinde kurulu olması şeklindedir. Evliya Çelebi bugün kısmen harap veya tamamen yok olmuş olsa da Kütahya Kalesi'nin 70 burca sahip olduğunu zikretmektedir. Batıdaki sarp yamaçlarda burçlar iyi durumda görünmekle birlikte şehre bakan taraflarda çok az burç kalmıştır (Altun, 1981/1982: 190). Kütahya Kalesi "Kala-i Bala" (Asıl Kale-Yukarı Kale), "İç Kale" ve "Kala-i Sağır" (Aşağı Kale) olmak üzere üç kısımdan meydana gelmektedir. Osmanlı devleti zamanında Kütahya Kalesi'nin idaresi, müstahfız tımar efradı ve dizdarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kale içerisinde ise topçu, lağımçı, cebeci askerleri bulunmaktadır. Kale aynı zamanda hapisane olduğundan gerek Kütahya ve havalisinden gerekse başka yerlerden fermanla gelen suçlular buraya hapsedilmiştir (Uzunçarşılı, 1932: 98).

2. Türk Hâkimiyetinden Sonra Şehrin Gelişimi

2.1. Selçuklular Dönemi

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından sonra tüm ülkenin yapısı hem kırsal alanda hem de kentlerde büyük ölçüde değişime uğramıştır. Öyle ki daha XIII. yüzyılda bile ülke Batı'da "Türkiye" diye adlandırılmaya başlanmıştır. Gerçekten de XI. yüzyıldan XV. yüzyılın sonuna dek süren yaklaşık dört yüz yıl içinde, Anadolu'nun tamamı "Türk" nitelemesine hak kazanacak kadar değişmiştir (Tanyeli, 1987: 1).

Türkler, 1071 tarihi ile Bizans'ı kesin olarak yenilgiye uğratıp Anadolu'yu yurt tutmaya başlamışlardır (Turan, 2009: 14). Anonim Selçuknâme'de Süleyman Şah'ın Horasan Türkmenlerini de yanına katarak 70 bin kişiyle Anadolu'ya geçip, birçok müstahkem kaleyi ele geçirdiği ve 1075 tarihinde İznik'e kadar olan bölgeyi herhangi bir direniş ile karşılaşmadan zapt ettiği ifade edilmektedir. Süleyman Şah ile beraber Anadolu'da kalıcı olacak şekilde ilk Türk devleti tesis edilirken Azerbaycan ve Horasan'dan Anadolu'ya sevk edilen yoğun Türkmen topluluklarıyla buradaki Türk yerleşimi de geniş ölçüde gerçekleşmiştir (Hadîdî, 1991: 22-23). Özellikle Orta Anadolu'dan Ege kıyılarına kadar uzanan bölgede iskân olunarak Akdeniz ve Karadeniz istikametinde yayılmışlardır.

Kaynaklarda açık bilgi olmamasına rağmen Kütahya'nın fethinin de 1075-1078 yılları arasında gerçekleştiği ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu yıllar arasında Marmara ve Batı Anadolu'daki birçok şehrin ve kalenin zapt edilmesi, bu havalinin fethini akla getirmektedir. Yaygın kanaate göre Kütahya'yı Bizanslılardan zapt eden ve şehirde çok sayıda eseri bulunan kişi Selçuklu ümerasından Hazer Dinari'dir (Uzunçarşılı, 1932: 10; Yıldız, 1981/1982: 36).

Böylece Kütahya ve çevresinin ilk olarak Türk hâkimiyetine girmesi bu tarihlerden başlayarak I. Haçlı ordularının Anadolu'ya girmesine kadar devam etmiştir (1097). Bu süreçte I. Haçlı orduları Türkiye Selçuklularının merkezi İznik'i ele geçirmiş, I. Kılıçarslan ise Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı Anadolu'daki diğer Türkmen beyliklerinden topladığı kuvvetlerle Haçlılara Eskişehir önlerinde karşı durmaya çalışmış ise de bunda başarılı olamamıştır. Böylelikle Marmara ve Batı Anadolu bölgelerinin ve dolayısıyla Kütahya'nın kaybedilmesine engel olunamadı. Haçlılar tarafından ele geçirilen yerler anlaşma gereği Bizans'a terkedilmiş ve Kütahya'da on yedi yıllık Türk hâkimiyeti sekteye uğramıştır. Gerek Haçlı tahribatları ve gerekse

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçaslan'ın ölümü sonrasında ortaya çıkan taht kavgaları, Türkiye Selçuklu Devletinin Bizans karşısında varlık gösterebilmesine engel olmuştur.

Kütahya'nın ikinci kez Türk hâkimiyetine girmesi Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçaslan'ın 1176 yılında Bizans'a karşı kazandığı Myriakephalon zaferi sonrasındadır. Bu zaferle birlikte Türk ilerleyişi devam etmiş, Bizans bu ilerleyişe engel olamamıştır. Bu çerçevede Sultan II. Kılıçaslan 1182 yılında yeni bir fetih dalgası başlatarak Uluborlu ve Kütahya'yı fethetmiş yaklaşık bir asır sonra bölge yeniden Türk hâkimiyetine girmiştir. II. Kılıçaslan'ın hâkimiyeti boyunca devam eden bu süreç 1196 yılına kadar yaklaşık on dört yıl sürmüş, meydana gelen taht kavgaları nedeniyle Kütahya ve çevresinde yeniden Bizans hâkimiyeti başlamıştır. Nitekim II. Kılıçaslan'ın ülkeyi oğulları arasında paylaşırması üzerine Kütahya Gıyaseddin Keyhüsrev'in hissesine düşmüş ve 1196 yılına kadar idaresi altında kalmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanının İstanbul'a sığınması sonrasında Kütahya'nın hâkimiyeti her ne kadar kardeşi Rükneddin Süleyman Şahın idaresine geçmiş olsa da meydana gelen taht kavgaları dolayısıyla tekrar Bizans'ın eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Kütahya'nın üçüncü defa Türklerin hâkimiyeti altına girmesi ise Sultan Alâeddin Keykubad zamanındadır. Nitekim Yoncalı Hamamı'ndaki 1233 tarihli kitabe Kütahya'nın Türkler tarafından fetih tarihini ortaya koymaktadır. Kütahya, XI. ve XII. yüzyıllarda birkaç kez Bizans'la Selçuklular arasında el değiştirdiği için kent dışında bir yerleşme olup olmadığı hakkında bir malumat yoktur.

Bu dönemde özellikle XIII. yüzyıldan itibaren devlet mekanizmasının kurulması ve ticari faaliyetlerin gelişmesine bağlı olarak, Bizans'tan devralınan kale yerleşmelerinin yeniden kale dışına doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Selçuklu'nun zayıflaması ve merkezî idari yapısının ortadan kalkması neticesinde başlayan siyasi belirsizlik döneminde yerleşmelerin yeniden kalelere çekildiği görülmektedir. Kütahya bu dönemde uc kent konumundadır ve "Dış Odaklı Büyüme" göstermiştir. Dış odaklı büyümeden kast edilen; cami, mescit, tekke, zaviye, hamam gibi yapıların sur dışında inşa edilerek yerleşimin bu alanlara teşvik edilmesidir (Özcan, 2006: 164).

Kütahya kalesinin doğu etekleri şehrin Türk devri iskânının ilk çekirdeğini oluşturmaktadır. Şehrin diğer merkezi ise Kapan Deresi'nin ikiye ayırdığı bölgede *Balıkli* ve *Paşamsultan* Mahalleleri ile biraz daha kuzeye doğru *Pirler* ve *Servi* Mahalleleridir. Bu mahalleler şehrin en eski kale dışı yerleşmeleri olarak değerlendirilmektedir.

Bugünkü kent merkezindeki vazonun olduğu alana doğru yayılan yerleşmenin bir başka gelişme yönü de *Saray-Sultanbağı* Mahalleleri arasında akan Kapan Deresi vadisidir. Şehrin ilk gelişiminin *Saray-Sultanbağı* Mahalleleri arasında Kapan Deresi'nin etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu kesimde yer alan eski mahalleler; *Mecidiye*, *Hamidiye*, *Gazikemal* ve *Börekciler* mahalleleridir. Güneybatıda *Sultanbağı* ve kuzeyde *İstiklal* Mahallesi, vadideki eski yerleşme alanının uç kısmı olarak görülmektedir. Ayrıca kale içindeki *Maruf* Mahallesi'nin de zamanında önemli bir yerleşmeye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Bayartan, 2003: 196-197; Altun, 1981/1982: 185-186).

Şehirdeki Türk imar faaliyetlerinin 1233'teki son fetihden sonra başladığını söylemek mümkündür. Türkler surla çevrili alanın kuzeydoğu parçasını bir duvarla bölüp iç kaleye dönüştürmüşlerdir. Bu Kütahya'daki ilk Türk inşaa ve imar faaliyeti olarak değerlendirilebilir. İç kalenin yapımı sayesinde kent daha güvenli bir hale gelmiştir. Sur içinde ayakta duran tek caminin Germiyanogulları zamanından kalma olduğu düşünülürse, Yukarı Kale denilen bölgede Türk yerleşmesinin XIII. yüzyılda oldukça zayıf olduğu anlaşılır. Hristiyan nüfus azalmakla birlikte, buradaki varlığını XX. yüzyıla dek devam ettirdiğine göre, XIII. yüzyılda Yukarı Kale nüfusunun önemli kesiminin Ermeni ve Rum olduğu sonucuna varılabilir (Tanyeli, 1987: 91-93).

Sur dışındaysa, Türkler'in ağırlıklı bir yer tuttuğu kesindir ve çevrede çok sayıda yerleşme nüvesi oluşmuştur. Yine bu süreçte inşa edilen çeşitli kategorilerdeki yapılar şehrin yerleşim alanlarının hangi kesimlerde yoğunlaştığı hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan ilki Hıdırlık Mescidi'dir.

Mescit, Kütahya'nın güneyinde aynı adı taşıyan tepede bir kaya bloğu üzerindedir. Mescit, kare planlı ve kubbe ile örtülü olup önünde geniş bir kemer biçiminde dar bir eyvan bulunmaktadır (Altun, 1981/1982: 220). Kitabesinden öğrenildiğine göre mescit, Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1243-1244 yıllarında Anadolu Selçuklu emirlerinden Kütahya fatihi olarak bilinen Hezar Dinari tarafından yaptırılmıştır (Altun, 1981/1982: 222). Her şehrin güneyinde yüksek bir mevkiye kible göstermesi açısından bir namazgâh yapılması fetih şiarlarından (Kuban, 1968: 59). Dolayısıyla Hıdırlık mevki şehrini güney sınırını belirlemektedir.

Kütahya'nın fethinde ilk Cuma namazının kılındığı yer olan günümüzde Meydan Mahallesi sınırları içinde bulunan Musalla Mezarlığı'nın kuzey tarafında bir Namazgâh bulunmaktadır (Gedik, 2019: 125). Bundan hareketle Selçuklu döneminde şehrin kuzey sınırı bu namazgâhın bulunduğu yer olarak düşünülebilir.

Diğer eser Hezar Dinari Mescidi (Ergun Çelebi Türbesi)'dir. Kütahya Ulu Camii'nin doğusunda, günümüzde Dönenler Camii olarak anılan Kütahya Mevlevihanesi semahanesine bitişik olan bu mescit, Hezar Dinari tarafından 1243-1244 yılları arasında yaptırılmıştır. Kütahya'nın imarında büyük gayretleri olan Hezar Dinari'nin iki eserini daha zikretmek gerekir ki bunlar Saadeddin Camii⁵ (Çini, 1991: 24; Uzunçarşılı, 1932: 138; Altun, 1981/1982: 270-274.) ve Balıklı Camii'dir⁶ (Çini, 1991: 25; Uzunçarşılı, 1932: 22; Altun, 1981/1982: 223.).

Kütahya'nın Türkler tarafından kesin olarak fethedilmesinden sonra inşa edilen Hıdırlık Mescidi, Hezar Dinari Mescidi, Saadeddin Camii ve Balıklı Camii şehirdeki yeni yerleşim düzeni hakkında bizlere ipucu vermektedir. Buna göre şehrin sınırlarının adı geçen yapılar etrafında şekillendiği söylenebilir. Kalenin eteklerinden itibaren şehir kuzeye doğru genişlemeye başlamıştır. Kalenin güneyinde Hıdırlık Mescidi, Hezar Dinari Mescidi, Saadeddin Camii ve Balıklı Camileri de kalenin kuzeyinde bulunmaktadır.

Tanyeli'ye göre adı geçen yapılar plan üzerine yerleştirildiği zaman, birbirinden oldukça kopuk dört uydu-nüve oluştuğu görülebiliyor. Uydu-nüvelerin dördü de ne köy olacak kadar uzak ve yalıtılmıştır ne de kentle tam anlamıyla kaynaşabilmektedir. Bunlar kentlilikle kırsallık arasındaki bir geçiş aşamasının ürünüdürler. Nitekim bu geçiş süreci bittiğinde örneğin; Hıdırlık Tepesi'ndeki mescit çevrede bir yerleşmeden yoksun kalmış ve terkedilmiştir. Artık kentlileşen bir grubun bu denli uzakta yaşamasını gerektirecek bir neden kalmamıştır. Hıdırlık yerleşmesinin ne zaman terkedildiği bilinmemektedir. Ama en geç XV. yüzyıl sonunda burası işlevini kaybetmiş olmalıdır. Öteki yapılar, gitgide genişleyen kentsel alana katılıp özerkliklerini yitirmişlerdir.

Kütahya'da dini yapılar dışında XIV. yüzyıla ait dikkate değer bir yapıya ait bilgi yoktur. Dolayısıyla öteki uç yerleşmeleri gibi Kütahya da gelişmiş Selçuklu kentlerine özgü donatılardan büyük ölçüde yoksun gözükmemektedir. Bu durum ticari alana da yansımıştır. Çarşı kültürü bu dönemde çok gelişmemiştir. Çarşının gelişmemişliği XV. yüzyıla dek sürmüş olmalıdır. Kütahya çarşısının XVI. yüzyılda geliştiği, XIII-XV. yüzyılları arasındaysa daha çok geçici bir pazaryeri görünümü sunduğu söylenebilir (Tanyeli, 1987: 91-93).

⁵ Saadeddin Camii, Kütahya'da Aşağı Çarşı olarak adlandırılan yerde, Büyük Bedesten'in kuzey çıkışı karşısında köşede bulunur. Caminin olduğu yerde Hezar Dinari 1231-1243 yılları arasında yaptırdığı bir mescit varmış. 1697-1699 yılları arasında Anadolu valisi olan Ömer Paşa tarafından bu mescit yenilenerek fevkanî yaptırılmış ve Ömer Paşa camiye bazı dükkanlar vakfetmiştir. Caminin güney cephesinde yuvarlak basık kemerli bir tonoz ile ulaşılan Sakahanesi bulunmaktadır. Caminin bodrumundaki Sakahane'de yalnaklı bir çeşme kitabesi bulunmaktadır.

⁶ Balıklı Camii, Balıklı Mahallesinde bulunur. Selçuklu ümerasından Hezar Dinari tarafından, İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1236 tarihinde mescit olarak yaptırılmıştır. Daha sonra Germiyanolu Süleyman Şah (1361-1387) zamanında Özbek Subaşı tarafından 1381-1382 yıllarında onarılmıştır. Mescit Hicri 1052 (M. 1642/1643) yıllarında minare ve minber ilavesiyle camiye dönüştürülmüştür.

2.2. Germiyanogulları Dönemi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çökmesi ve dağılmasıyla başlayan Anadolu Beylikleri Dönemi'nde İç Batı Anadolu'da Kütahya merkezli olarak Germiyanoglu Beyliği kurulmuştur. Germiyanoglu Süleyman Şah kızını Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermiştir. Bu evlilikte çeyiz olarak Kütahya, Simav, Emet, Tavşanlı ve çevresi Osmanlılara bırakılmıştır. Fetret devrinde şehzadeler arasındaki taht mücadelelerinde Çelebi Mehmet'i destekleyen II. Yakub Bey Osmanlıların Karamanogulları'nı mağlup etmesiyle yeniden beyliğinin başına geçmiş ve bundan sonraki dönemde Osmanlılarla iyi geçinmeyi tercih etmiştir. Nitekim II. Murat ile görüşerek Germiyan Beyliği'nin tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağlamıştır (Varlık, 1974).

Germiyanlılar döneminde Kütahya'da ilim ve kültüre önem verildiği görülmektedir. Nitekim o dönem Germiyan sarayı bilim adamlarının ve şairlerin iltifat gördükleri bir yer olmuştur. Özellikle Süleyman Şah ve Yakub Bey zamanlarında Kütahya, Anadolu beylikleri içerisinde kültür bakımından en üst seviyeye ulaşmıştır (Merçil, 1991: 297). Germiyan Beyliği Dönemi'nde Kütahya'da Vâcidiye (Şahin, 1981/1982: 114-115; Çiftçioğlu, 2006: 165), Balabâniye⁷, İshak Fakih Medresesi⁸ (Çiftçioğlu, 2006: 169) ve Germiyanoglu Yakub Bey Medresesi (Çiftçioğlu, 2006: 167) olmak üzere dört medrese bulunmaktadır. Bunlardan Vâcidiye Medresesi, Germiyan ümerasından Umur bin Savcı (Kalfazade, 2012: 409-410; Karakaya, 2002: 585); Yakub Bey Medresesi, ismini aldığı Germiyan hükümdarı; İshak Fakih Medresesi de yine ismini aldığı dönemin önemli bir diplomatı ve aynı zamanda kadısı olan İshak Fakih tarafından yaptırılmıştır. Germiyan Beyi II. Yakub Çelebi'nin Kütahya'da yaptırdığı, imaret, mescit, türbe ve medreseden oluşan külliye Germiyanogulları Beyliği'nin en önemli eseri kabul edilmektedir (Gedik, 2017: 107).

Germiyan Sarayı⁹ (Altun, 1981/1982: 435; Uzunçarşılı, 1932: 14.), Analcı Mescidi¹⁰, (Altun, 1981/1982: 224-225; Güner, 1964: 63-64.) Kala-i Bâlâ (Hisar) Camisi¹¹ (Uzunçarşılı, 1932: 76), Kurşunlu Camisi¹² (Çini, 1991: 26.), Servi Mescidi¹³ (Altun, 1981/1982: 71-72.), Seyyid Nureddin Zaviyesi diğer adıyla Paşam Sultan Türbesi¹⁴ (Altun, 1981/1982: 357-359.), Bey Hamamı, Kemer

⁷ Kütahya merkezinde Yeni Mahalle'de, Lala Hüseyin Pasa Hamamı'na ve Evliya Çelebi İlkokulu'na yakın bir yerde bulunmakta idi. Yakın bir zamana kadar harabe halinde olan eser, bugün hemen hemen yok olma durumuna gelmiştir.

⁸ Mescit, çeşme, türbe, zaviye, medrese ve kütüphaneden oluşan külliye, şehir merkezinde İshak Fakih Mahallesi'ndedir. Medrese binası İshak Fakih Camisi'nin karşısındadır.

⁹ Kütahya'daki Germiyanlı Sarayı hakkında çeşitli bilgiler bulunmakla birlikte bu konuda kesin bilgi yoktur. Bazı kaynaklar İshak Fakih Camii yakınlarında bulunduğunu söylerken, bazıları da bugünkü Saray Mahallesi sınırları içinde olan ve günümüzde Adliye Sarayı olarak kullanılan eski Hükümet Konağı civarında olduğunu ifade etmektedir. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Germiyan Sarayını alt kat ve üst kat odaları, divanhaneleri, büyük sofraları ve hamamları ve bahçesiyle süslenmiş eski bir saray olarak belirtmektedir. Germiyan sarayının avlusunu Halep Sarayı'nın avlusuyla kıyaslayarak büyüklüğünü ifade etmiştir.

¹⁰ Mescit, bugünkü Kütahya Belediyesi İshani'nin karşısında bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabesinden öğrenildiğine göre, Germiyanoglu Süleyman Şah zamanında, Yusuf oğlu Hacı Ahmet tarafından 1369-1370 yıllarında yaptırılmıştır.

¹¹ Maruf Mahallesi'nde, Kale içerisinde bulunan bu mescittir. Germiyanoglu Süleyman Şah tarafından 1377-1378 yılında yaptırılmıştır.

¹² Kurşunlu Camii, Germiyanoglu Süleyman Şah zamanında Ahilerden Şeyh Mehmed b. Şeyh Alaeddin Seyyid Nureddin tarafından 1377-1378 yıllarında inşa edilmiştir. Camii, Kütahya Paşam Sultan Mahallesi'nde bulunur. Osmanlı döneminde, 1520'de Anadolu Beylerbeyi olan Kasım Paşa tarafından 1520'de onarılmıştır. Bu yüzden Kasım Paşa Camisi olarak da bilinir.

¹³ Kütahya Servi Mahallesi'nde bulunan bu mescit, Germiyanoglu Süleyman Şah döneminde, Ali Bey oğlu Hacı Süleyman tarafından 1381-1387 tarihleri yaptırılmıştır. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarında Hacı Süleyman Mescidi olarak ismi geçen bu mescit yanındaki çeşmeden ötürü de Çatalçeşme Mescidi olarak da anılmaktadır.

¹⁴ Kütahya Ulu Cami Caddesi'nden İshak Fakih tarafına giderken, Kurşunlu Cami Sokağı'nda bulunur. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarında bu zaviyenin ismi geçmekte olup, ilk şeklinin XIV. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı düşünülmektedir.

Hamamı ve Çifte Hamam (Gedik, 2017b: 126-127), Germiyanogulları zamanında inşa edilen diğer yapılardır.

Bu yapıların bulunduğu yerlerden hareketle Germiyan döneminde şehrin gelişme yönünün kalenin doğusu ve kuzeydoğusuna doğru olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla günümüzdeki Sultanbağı, Balıklı, Servi, Lala Hüseyin Paşa, Maruf, Cemalettin, Saray ve Pirlar mahallelerini kapsayan alan Germiyanoglu döneminin yerleşim alanı olarak kabul edilebilir.

Son Germiyan Beyi II. Yakub, siyasi nedenlerle ölümünde ülkesinin Osmanlılara verilmesini vasiyet etti. Bu maksatla 1428 yılında Edirne'ye giden ve Sultan Murad tarafından ağırlandıktan sonra Kütahya'ya dönen Yakub Bey 1429 yılında vefat etti ve vasiyeti üzere Germiyan toprakları Osmanlı'ya geçti (Varlık, 1974: 92-93).

2.3. Osmanlılar Dönemi

Germiyanoglu arazisinin Osmanlı devletine geçmesiyle birlikte Kütahya bir sancak merkezi olmuştur. Kütahya'nın ilk Sancak Beyi Kara Timurtaş Paşa'nın torunu ve Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi'dir. Daha sonraki süreçte Kütahya Anadolu eyaletinin bir sancağı olarak idare edilmiştir. Bu durum Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa'nın 1451 yılında Karaman ve Menteşe problemini hallettikten sonra eyalet merkezini Kütahya'ya nakletmesine kadar devam etmiştir (Yıldız, 1981-1982: 43). Böylece 1393 yılından beri merkezi Ankara olan Anadolu eyaletinin merkezi 1451'den itibaren Kütahya olmuştur. Merkezi Kütahya olan Anadolu Beylerbeyliği'ne¹⁵ Saruhan, Aydın, Menteşe, Bolu, Ankara, Afyon, Çankırı, Teke, Hamid, Eskişehir, Balıkesir, Bursa şehirleri bağlı bulunmaktadır (Varlık, 1991: 143; Yeşil, 1937: 17).

Osmanlılara Germiyanlılardan geçen ve de önemli yol kavşağı durumunda olan Kütahya'nın hem Germiyan devrinde başkentlik yapması hem de Osmanlı devrinde geniş bir sahayı kapsayan Anadolu eyaletinin merkezi olarak seçilmesi, şehrin bulunduğu yerin önemini fazlasıyla artırmıştır (Bayartan, 2003: 193).

Bu süreç içerisinde I. Murad'ın büyük oğlu olan Yıldırım Bayezid Germiyanoglu Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun ile evlendikten sonra çeyiz olarak Osmanlılara bırakılan topraklara yani Kütahya'ya sancak beyi tayin edildi. Yerleştiği Kütahya'da Osmanlıların doğu sınırlarının muhafaza ve gözetimi ile görevlendirildi.

Osmanlılar döneminde Kütahya, şehzade sancak merkezlerinin en önemlilerindendi. II. Murad'ın büyük oğlu Fatih Sultan Mehmed'in ağabeyi olan Şehzade Alaaddin Ali Bey, 1433-1438 yılları arasında sancak beyi olarak Kütahya'da bulunmuştur. Kütahya, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Şehzade Beyazid ve Şehzade Selim'in vali olarak görev yaptıkları yer olmuştur. Şehzadelerin Kütahya'da görev yapması şehrin imarında ve gelişmesinde etkili olmuştur (Varlık, 1987: 203). Nitekim Şehzade Beyazid, babası Kanuni'nin Kütahya'dan Amasya'ya nakletmek istediği süreçte babasına gönderdiği mektuplarında Kütahya'nın havasına alıştığını ve ayrıca kendisi ilk Kütahya'ya geldiğinde Kütahya'nın bir köy görünümünde iken şimdi ise mamur bir şehir olduğunu ve burayı imar etmek için 20.000 altından fazla para harcadığını yazmıştır (Bayartan, 2003: 88-89).

XVI. yüzyıla kadar olan süreç içerisinde şehir çeşitli dönemlerde inşa edilen yapılar etrafında büyümüştür. Kütahya Ergüniye Mevlevihânesi, Küçük Hamam, Timurtaş Paşa (Takkeçiler/Takvacılar) Camii, XV. yüzyılda Ulu Camii, Saray Hamamı, Aslan Bey (Meydan) Camisi, Eydemir (Elvan Bey) Hamamı ve Hisarbeyi Oğlu Mustafa (Saray) Camii ve XVI. yüzyılda Kapan Hanı ile Karagöz Ahmet Paşa Camii bunlardan bazılarıdır.

¹⁵ Osmanlı Devleti'nde idari taksimatın en büyüğü olan eyaletlerden Rumeli Eyaleti'nden sonra, ikinci önemli eyalet Anadolu Eyaleti'dir. Rumeli Beylerbeyliği'nin kurulduktan (1362) sonra, 1393 tarihinde Batı Anadolu'da Anadolu Beylerbeyliği tesis olunarak, Kara Timurtaş Paşa beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. II. Murad'ın ölümünden 15 gün sonra tahta ikinci defa geçen oğlu II. Mehmed, İshak Paşa'yı beylerbeyi olarak atamıştır.

Bu dönemdeki yapılaşma Kütahya şehrini oluşturan-şekillendiren unsurlar olarak değerlendirilebilir. Şehrin merkezi olarak nitelenen meydan çok çeşitli bina komplekslerinden müteşekkil idi. Şehrin meydanı genel olarak sosyal, ekonomik, idari ve kültürel hizmetlerin verildiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin meydanı nüfusun toplanma alanını oluşturmaktaydı. Bu alanda gerçekleştirilen faaliyetler, konut hayatının dışında halkın hemen tüm faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir yerdi. Bunun yanı sıra meydan ekonomik faaliyetlerin de ana unsurunu oluşturmaktaydı (Bayartan, 2003: 221-222).

Buna göre şehrin merkezini oluşturan unsurları ibadethaneler, çarşı, hanlar, bedestenler, hamamlar olarak gruplamak mümkündür. Kütahya şehrinin meydanında bulunan binaların başında Ulu Cami (Kuş, 2012: 107-108) gelmektedir. Ulu Cami, geleneksel Osmanlı şehirlerinde şehrin merkezini belirleyen bir unsurdur. Nitekim Kütahya Ulu Cami, gerek işlev açısından olsun gerekse bulunduğu konumu itibarıyla şehrin en önemli ve en belirgin unsurudur. Şehrin merkezinde yer alan yapılardan biri olan Ulu Cami, gerek şehirde yaşayan halkın gerekse çevre yerleşmelerde yaşayanların başta ibadet etmek üzere diğer işlerini de görmek için geldikleri şehrin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliğiyle Ulu Cami, şehrin nüfusuna bir dinamizm kazandırıyor. Öncelikle ibadet için camiye gelen insanlar aynı zamanda meydanda bulunan çarşıda da ticarî faaliyetlerini gerçekleştiriyordu. Şehrin merkezinde bulunan Ulu Cami'nin etrafında şehirde sosyal hizmetlerin gerçekleştirildiği çeşitli imaretler bulunuyordu. Genellikle vakıf yoluyla oluşturulan bu imaretlerden başta ihtiyaç sahipleri olmak üzere çok sayıda insan istifade ediyordu. Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Kütahya'nın merkezini oluşturan meydanda öncelik daima Ulu Cami'ye aitti. Halkın ortak kullanımına ait diğer unsurlar ikinci planda yer alarak Ulu Cami'nin etrafında konumlanmış durumda idi.

Osmanlı şehirlerinde ticaret ve bununla bağlantılı olarak ticarî faaliyetlerin gerçekleştirildiği çarşı ve pazarlar oldukça önemli bir yere sahipti. Eskiden beri ticarî faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerler genellikle şehir merkezlerinde toplanırdı. Ticari faaliyetler, şehirlerin yerleşim düzeninde de büyük oranda ağırlığını hissettirmekteydi. Bu açıdan bakıldığında çarşı, halkın alışveriş yaptığı, toplandığı ve farklı aktivitelerin yürütüldüğü bir alan idi (Bayartan, 2003: 223).

Şehirdeki gündelik yaşamda hareket sağlayıp insan çeken alanlar; ibadethaneler, eğitim kurumu olan medreseler, hamamlar, çeşmeler ve alışveriş merkezleridir. Osmanlı şehirlerinde çarşı sadece alışveriş faaliyetinin değil bir kısım üretim ve sanayi faaliyetlerinin de gerçekleştiği alandır. Bilim, eğitim ve öğretime büyük önem veren Osmanlılarda özellikle şehirlerde medreselerin önemli bir yeri vardı. Medreseler, genelde şehrin merkezinde bulunmakla birlikte şehrin çeşitli yerlerinde de yer almışlardır. Bu bağlamda Kütahya şehrinde Osmanlı döneminde işlevini sürdüren 22 medrese bulunmaktaydı (Altun, 1981/1982: 420).

Kütahya şehrinin en önemli özelliklerinden birisi de, şehirde yapılmış ve halkın temizlik ihtiyacına cevap veren çok sayıda hamamın oluşudur. Cami ve medrese gibi dini ve kültürel yapılar çevresinde hamamlar yapılmaya dikkat edilmiştir. Suları ve kaynakları bol olan Kütahya'da, hamamlar önemli bir yer tutmaktadır (Altun, 1981/1982: 429). Dolayısıyla şehrin yerleşmesi de bu ibadethaneler, medreseler, hamamlar, çeşmeler ve alışveriş merkezleri etrafında gerçekleşmiş olacaktır.

Kütahya çarşısının, Ulu Cami ile Takvacılar (Timurtaş Paşa) Cami arasındaki bölgede yoğunluk kazandığı görülmektedir. Günümüzde kullanılan sokak ve cadde isimlerine bakılırsa burada loncaların yani esnaf topluluklarının bulunduğu anlaşılabilir. Kazancılar, pekmez pazarı, kavafılar, çemberciler gibi çarşı-sokak adları buna delil olarak gösterilebilir. Takvacılar Cami de bu çarşı bölgesinin merkezindedir. Caminin hemen yanındaki Küçük Bedesten, muhtemelen önce han olarak yapıp XVI. yüzyıl içinde bedestene çevrilmiş olmakla birlikte Timurtaş Paşa vakfı olarak daha XIV. yüzyıl sonlarında bu oluşumu etkilemiş olmalıdır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Gedik Ahmet Paşa vakfı olarak Büyük Bedesten'in kurulmasıyla çarşı bölgesinin yeni bir canlılık kazandığı tahmin edilebilir. Bedesten veya arasta olarak bu yapılar uzun süre çarşının merkezi

olarak hizmet vermiştir (Bayartan, 2003: 223). Bedestenlerin civarında bulunan bir başka han ise Çukur Han'dır. Pamuk Hanı diye de isimlendirilir. İki katlı olarak yapılmıştır. Ne zaman yapıldığı hakkında kesin bilgi yoktur. Günümüzde çok az bir kalıntısı vardır. Çukur Han'ın tam karşısında Pirinç Hanı bulunmaktadır (Altun, 1981/1982: 433-434). Burası günümüzde hala kullanılmaktadır.

Eskiden Kapanaltı, sonra da Tahıl Pazarı denilen yerde bulunan Kapan Hanı da XVI. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Evliya Çelebi 1671-1672 yıllarında bu handan söz etmiştir. Yine bu dönemde Evliya Çelebi'nin ifadesiyle Kütahya'da 17 büyük han bulunmaktadır (Okumuş, 2007: 108). Kitabesinde bulunan tarih Karagöz Ahmet Paşa'nın Kütahya'da valilik yaptığı döneme rastlamaktadır. Tamamen kesme taştan yapılmış olan Kapan Hanı'nın ilk yapılışında 77 odalı, ortasında bir mescit, mescidin altında bir çeşme, havuz, bir ahır ve helâ bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir (Altun, 1981/1982: 433-434).

Yukarıdaki ifadelerden sonra Kütahya'nın nüfusu ile ilgili kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Buna göre şehre ait nüfus verileriyle ilgili kaynaklar ilk olarak XVI. yüzyılda düzenlenmiş olan 1520, 1531 ve 1571 tarihli tahrir defterlerinde yer almaktadır. Bu defterlerdeki kayıtlara göre Kütahya şehrinde; 1520 yılında 28 mahalle, 1530 yılında 33 mahalle ve 1571 yılında ise 37 mahalle bulunmaktaydı. Buradan da anlaşılacağı üzere mahalle sayılan her sayımda artış kaydetmiştir. Dolayısıyla şehir 51 yıl içinde 9 mahalle artarak gelişme göstermiştir. Bu husus bu dönemde şehrin önemini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Genel olarak bakıldığında şehirde; 1520 yılında 25 Müslüman mahalle ile birlikte 3 gayrimüslim mahalle yer almaktaydı. Şehir, 1520 tahririne göre Müslüman nüfus 3.378, gayrimüslim nüfus 935 olmak üzere toplam 4.313 nüfusa sahipti. 1530 yılında şehir, 33 mahalle olmuştur. Bu mahalleler içinde yine 3 gayrimüslim mahalle bulunmaktaydı. Şehir, 1530 tahririne göre Müslüman nüfus 3.853, gayrimüslim nüfus 821 olmak üzere toplam 4674 nüfusa sahipti. 1571 tarihli tahrir defterine göre ise şehrin mahalle sayısı 37 olmuştu (Bayartan, 2009: 57-70; Bayartan, 2003: 114).

Kütahya şehrinde gerçekleştirilen bu üç tahrirde 51 yıllık süreç içerisinde mahalle ve nüfus sayısındaki artışların esas nedenlerinden biri Celali isyanları diğeri de şehrin bu dönemlerde bir idari merkez olmasıdır. Celali isyanları, taşradan şehre hatta şehirlerarası göç yaşanmasına neden olmuştur. Bu da şehrin güvenli olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Bayartan, 2003: 115).

Yukarıda ifade edilen hususlardan hareketle XVI. yüzyıla kadar olan dönemde şehir Germiyan zamanındaki yerleşim yerlerine ilaveten günümüzdeki, Gazikemal, Mecidiye, Hamidiye, Alipaşa, Ahırardı bölgesine doğru genişlemiştir. Şehrin bu şekilde gelişmesinde şüphesiz şehzadelerin vali olarak burada görev yapması, Anadolu Beyler Beyliği'nin merkezi olması, ticari faaliyetlerin gelişmesi (şap ticareti, elmas ticareti vs.) ve Celali isyanları dolayısıyla kırsal alandan şehir merkezine yapılan göçlerin sebep olduğu nüfus artışı etken olarak gösterilebilir.

Kütahya, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde Anadolu taraflarında yapılan seferlerde askerlerin toplanma mevkii haline gelmiştir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman 1522'de, Rodos adasının fethi için sefere çıkarken İstanbul'dan Kütahya'ya uğrayıp buradan Aydın yoluyla Marmaris'e geçerek adayı fethetmiştir (Bayartan, 2003: 89).

XVI. yüzyıldan sonra da şehrin gelişimini çeşitli tarihlerde inşa edilen cami, mescid, hamam, medrese ve hanlar belirlemiştir. Buna göre XVI. yüzyılda Kazasker Molla Halil Medresesi, Rüstem Paşa Medresesi, Ahi Evren (Hacı Evren) Mescidi, Sultanbağı (Hisaraltı-Dükkâncık) Mescidi, Karagöz Ahmet Paşa Camii, Lala Hüseyin Paşa Camii, Şengül Camii, Balıklı Rüstem Paşa Hamamı, Kemer Hamamı ve Lala Hüseyin Paşa Hamamı yapılmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyılda ise Hatuniye Camii, Özbek Camii, Sultanbağı, Çatalçeşme (Ahi Arslan) Mescidi, Ali Paşa Camii, Şengül Hamamı, Yenimahalle Gâvur Hamamı ve Biber Hanı¹⁶ inşa edilmiştir (Altun, 1981/1982:

¹⁶ Osmanlı döneminde yaptırılmış geç devir hanlarından bir tanesi de Sadettin Camii civarındaki Biber Hanı'dır. 1697'deki Anadolu valiliğinden sonra Ömer Paşa tarafından yaptırılmıştır.

433-434).

Cedit (Yeni Mahalle) Mescidi, Deveyatağı Mescidi, Kaditler Camii, Molla Bey Külliyesi, Ahırardı (Dilsizoğlu Hacı İbrahim) Camii, Karadonlu (Pirler Mahallesi) Mescidi, Küpecik Camii gibi yapılar da XIX. yüzyılda inşa edilmiştir.

XIX. yüzyıla kadar olan tarihî süreç içerisinde hemen her döneminde büyük bir hareketlilik içerisinde olan Kütahya, XIX. yüzyılda da Osmanlı devleti ile Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa arasında meydana gelen harplerde mühim hadiseler sahne olmuştur. Kütahya'nın XIX. yüzyıldaki en önemli olayı, şüphesiz Mısır ordusu tarafından işgal edilmesidir (Bayartan, 2003: 95). 1833 yılında Kavalalı İbrahim Paşa'nın Mısır ordusuyla Kütahya'yı işgali Osmanlı'nın ve Kütahya'nın siyasi hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. İşgalin akabinde 1833 senesinde Kütahya Anadolu Beylerbeyliği merkezi olmaktan çıkarılarak muhassıllık haline getirilmiştir (Yalçın ve Önder, 2019: 74-75; Arıkan, 2010: 30). Bu durum şehrin gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Tanzimat ile başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca devam eden yenileşme sürecinde askerlikle ilgili bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Redif Teşkilâtı dâhilinde; Kütahya'da redif taburları oluşturulmuş ve Kütahya'daki redif askerlerinin her türlü eğitim ve barınma ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bugünkü valilik binasının karşısındaki eski belediye binasının bulunduğu alanda bir Redif Kışlası inşa edilmiştir. Bu amaçla II. Mahmud döneminin sonlarında inşasına başlanan Kütahya Kışlası'nın açılışı Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yılında gerçekleşmiştir. Kışla, 1953 yılında yıkılışına kadar hizmet vermeye devam etmiştir (Gedik, 2015: 53). Kışla ile birlikte askeri elbiselerin üretilmesi amacıyla Porsuk nehri kenarına bir imalathane tesis edilmiştir. Kışla alanı içerisine de elbiselerin boyanması amacıyla bir boyahane kurulmuştur (Gedik, 2015: 183).

Kışlanın yapılması şehrin ekonomik ve sosyal hayatına hareketlilik getirmiştir. 2500 civarında askerinin ihtiyaçlarını şehirden karşılaması bu hareketliliğin sebeplerindedir. Ayrıca şehrin daha güvenli hale gelmesine de katkıda bulunmuştur. Bu durum şehirde nüfus artışında etkili olmuştur ve kışla çevresinde Hamidiye, Mecidiye, Alipaşa Mahalleleri gibi yeni yapılaşma alanlarının oluşmasını sağlamıştır. Şehrin sınırı da bugünkü Evliya Çelebi Devlet Hastanesi Ek Binası'na kadar uzanmıştır.

Kışlanın yapıldığı dönemlerde hemen kışlanın yakınında, günümüzdeki Yeşil Cami'ye bitişik olan Cumartesi Pazarı olarak kullanılan alana bir de hapishane yapılmıştır (Altun, 1981/1982: 439).

Osmanlı taşra şehirlerinde modern anlamda belediye teşkilatlanması 1864 tarihli vilâyet nizamnâmesiyle olmuştur. Bu nizamnâme ile sancak ve kaza merkezlerinde, seçili üyelerden kurulan meclis-i belediler bulunacaktı. Bahsi geçen nizamnamedeki kaidelerin tamamlanmasıyla Kütahya Belediyesi 1868 yılında kuruldu ve bugünkü merkez komutanlığının bulunduğu yerdeki bir binada faaliyetlerine başladı (Günhan, 2009: 4).

1865 yılından itibaren başlayan eğitimdeki yenileşme çalışmaları neticesinde 1869 yılında Kütahya Rüştüyesi, 1891 yılında da Kütahya İdadisi açılmıştır. Okul, Birinci Dünya Savaşı döneminde Sultani'ye dönüştürülmüş ve yatılı olarak hizmet vermiştir. Dolayısıyla yakın çevreden Kütahya'nın eğitim amaçlı göç almasını sağlamıştır. İdadi, günümüzde adliye ek binası olarak hizmet veren yapının karşısındadır. Halen lise olarak hizmet vermektedir (Girgin, 2019).

Kütahya'da şehrin yerleşim düzeninde etkili olan bir başka faktör de demiryoludur. Kütahya'ya demiryolu için gar binası Osmanlı Anadolu Demiryolları Şirketi tarafından inşa edilmiş ve 30 Aralık 1894'te hizmete girmiştir. Şirket, 1893'te Eskişehir'den Konya'ya bir hattın imtiyazını almış, 1894'te Eskişehir'den Kütahya'ya ve 1895'te de Kütahya'dan Afyonkarahisar'a ulaşan hat 1896'da Konya'ya bağlanmıştır.

Demiryollarının yapılmasıyla bu yerleşim yerlerinin kademelenmesinde önemli değişiklikler

olmuştur. Demiryolu, insanların dar bir coğrafyaya sıkışmış mekânını genişleterek onlara büyük bir hareketlilik sağlamıştır. Demiryollarının girişiyle yerleşim birimleri arasındaki mesafeler kısalmış, taşıma hızı artmış ve buna bağlı olarak üretim ve ticaret gelişmiştir (Kolay, 2019: 217-233). Bunların sonucu olarak da daha büyük ve kalabalık yerleşim birimleri ortaya çıkmaya başladı. Ayrıca hatlarının döşenmesi, istasyon binalarının yapılması, işletilmesi sırasında yeni istihdam alanları ortaya çıktı. Çalışanlar ve yolcular için iskân imkânı sağlanmış, taşınan mallar için de depo, silo, antrepo gibi tesisler inşa edilmiştir (Yücel, 1960: 143). Bu durum mevcut yerleşmelerin gelişmesine ve yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına sebep olmuştur (Karkar, 1963: 147). Bugünkü İstasyon Caddesi çevresinde ve Vefa Mahallesinde yerleşimin gelişmesi demiryolu sayesinde olmuştur.

1907 tarihinde Kütahya Mutasarrıfı olan Giritli Ahmed Fuad Paşa tarafından Kütahya Hükümet Konağı ve 1905'te de Yeşil Camii yaptırılmıştır. Bu bina günümüzde Adalet Sarayı olarak kullanılmaktadır. Ahmed Fuad Paşa, Kütahya'da görevde bulunduğu süre içinde şehrin ağaçlandırılması, şehir içinden geçen Sultanbağı ve Aksu Derelerine set çekilmesi, Ulu Cami'nin onarılması gibi birçok hizmette bulunmuştur (Gedik, 2015: 117).

4. Sonuç

Sonuç olarak bakıldığında Kütahya'nın Selçuklular tarafından Türk hâkimiyetine geçişinden itibaren şehir yavaş yavaş geleneksel Türk-İslam şehir yapısı özelliğini kazanmaya başlamıştır. İlk fethinden itibaren önemli bir uç şehri ve Germiyanogulları'nın başkenti olan Kütahya günden güne artan imar faaliyetleri ile 70 yıllık Selçuklu ve 130 sene süren Germiyanogulları döneminde şekillenmiştir denilebilir. Dolayısıyla şehir Osmanlı dönemine gelindiğinde bir hayli mamur durumdadır. Şehirde Osmanlı döneminde artan nüfus ile birlikte yeni mahalleler oluşmuştur. Yeni resmi binalar yapılmış ve şehir o binalar etrafında şekillenmeye başlamıştır. Diğer taraftan şehirde gayrimüslimlere dair yerleşim alanları ve bu alanlarda yapılan mimari öğeler de kentin gelişmesinde etkili olmuştur.

Köklü bir tarihe sahip Kütahya'nın ilk dönemlerden itibaren XIX. yüzyıla kadar yerleşim düzeninde coğrafya, topografya, arazinin verimliliği, güvenlik kaygısı, ibadethaneler, eğitim kurumları, hamam, çeşme vs. gibi sosyal ve sıhhi müesseseler; han, kapan, bedesten, arasta gibi alışveriş mekânlarının etkili olduğu görülmektedir. Kale ve Ulu Cami merkez olarak alınırsa şehir tarihi süreç içerisinde özellikle güney, kuzey ve doğu istikametinde genişlemesini sürdürmüştür.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde şehrin daha dış kısımlarına Hükümet Konağı, Kışla, Hapishane, Belediye ve İdadi gibi resmi kamu binalarının inşa edilmesi ve demiryolunun Kütahya'ya gelmesiyle şehir merkezi, Ulu Cami ve civarından bu yapıların olduğu alana yani doğu tarafına doğru kaymaya başlamıştır.

Kaynakça

- Altun, A. (1981/1982). Kütahya'nın Türk devri mimarisi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde (ss. 171-700). İstanbul.
- Arıkan, R. (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Bayartan, M. (2003). *XIX. Yüzyılda Kütahya'nın tarihi coğrafyası*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayartan, M. (2009). Osmanlı'dan günümüze Kütahya şehrinin yapı taşları: Mahalleler. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 18, 57-70.
- Boz, M. (2014). *XIII-XV. Yüzyıllarda anadolu kentleri ve kentliler*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi] Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.

- Bülbül, C. (2009). Eski anadolu tarihinde Frigler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (27).
- Çiftçioğlu, İ. (2006). Germiyanogulları dönemi Kütahya medreseleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 161-180.
- Çini, R. (1991). *Türk çiniciliğinde Kütahya*. İstanbul.
- Derdiyok, İ. Ç. (2003). Sadi'nin Bostan'ı ve Ezop Masalları'nda ortak temalar. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(12). 1-14.
- Dönmez Y. (1981/1982). Kütahya ve çevresinin fiziki coğrafyası. *Atatürk'ün doğumunun 100. yılına armağan Kütahya içinde* (ss. 1-13), İstanbul.
- Gedik, E. (2015). *Arşiv belgelerine göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Gedik, E. (2017). Germiyan Beyi II. Yakub Külliyesine ait taş vakfiye ve vakfedilmiş mülklerin ad ve buldukları yer açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III Germiyanogulları Beyliği Bildiriler Kitabı*. (M. Ersan ve M. Şeker, Haz.). içinde (ss. 105-135). Ankara: TTK Yayını.
- Gedik, E. (2019). Yakupoğlu'nun resimlerinde Kütahya'nın kaybolan mekânları. *I. Uluslararası Ahmet Yakupoğlu Şehir, Sanat ve Tasarım Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 117-133). Kütahya.
- Girgin, İsmail. (2019). *Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, gelişimi ve sosyo-kültürel hizmetleri)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Gökbilgin, M. T. (1956). Kütahya, *MEB İslam Ansiklopedisi içinde* (C. 6, ss. 1118-1126). Ankara.
- Güner, H. (1964). *Kütahya camileri*. İstanbul.
- Günhan, Ali. (2009, Nisan 19). Kuruluşundan günümüze Kütahya Belediyesi ve başkanları. *Yeni Kütahya Gazetesi*, s. 4.
- Hadîdî. (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*. (H. Öztürk, Haz.). İstanbul.
- Kalfazade, S. (2012). Vacidiye Medresesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 409-410). İstanbul: TDVİAM.
- Kalyon, M. M. (2018). *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı eserleri*. Ankara: Kütahya Belediyesi Yayını.
- Karakaya, E. (2002). Kütahya (Mimari). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 584-587). İstanbul: TDVİAM.
- Karkar Y. N. (1963). *Railway Development in the Ottoman Empire*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Indiana University, Indiana.
- Kolay, A. vd. (2015). *Kütahya tarih atlası*. Kütahya: Beylerbeyi Derneği Yayını.
- Kolay, A. (2019). *Anadolu'da işletmeye açılan ilk demiryolu: İzmir-Kasaba hattı ve uzantıları*. Ankara: TTK Yayını.
- Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk şehri: Tarihî gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bazı gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 7, 53-73.
- Kuş, F. (2012). Kütahya Ulu Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 107-108). İstanbul: TDVİAM.

Kütahya Ansiklopedisi, C.1, s. 184

Merçil, E. (1991). *Müslüman Türk Devletleri tarihi*. Ankara.

Okumuş, E. (2007). Evliya Çelebi Kütahya’da. *DEÜİFD*, XXVI.. 83-120.

Özcan, K. (2006). Anadolu-Türk kent tarihinden bir kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 161-184.

Strabon, (2000). *Antik Anadolu coğrafyası: Geographika XII-XIII-XIV*. (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şahin, F. (1981/1982). Kütahya’da Çinili Eserler. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*. (ss. 111-170). İstanbul.

Tanyeli, U., *Anadolu-Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11.-15. yy)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Tulay, A. S. (1981/1982). Kütahya arkeolojisi. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde (ss. 53-68). İstanbul.

Turan, Ş. (2009). *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu’dan Batı Anadolu’ya göçler*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Kütahya şehri*. İstanbul.

Varlık, M. Ç. (1974). *Germiyan-Oğulları Tarihi 1300-1429*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını.

Varlık, M. Ç. (1986). XVI. Yüzyıl Osmanlı idari teşkilatında Kütahya. *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, 201-239.

Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu Eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 143-144). İstanbul: TDVİAM.

Yalçın, R. ve Önder, Ö. (2019). *II. Meşrutiyet döneminde Kütahya taşra idaresi*. Kütahya.

Yeşil, M. (1937). *Kütahya ilinin kısa tarihi*. İstanbul.

Yıldız, H. D. (1981-1982). Kütahya’nın tarihçesi. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, içinde (ss. 35-51). İstanbul.

Yücel, T. (1960). *Demiryollarımızın istasyon nüfuslarına etkisi*. İstanbul.